

A szatmári részek, a történeti Magyarországnak ez az érdekes és sajátos vidéke gazdag, változatos névanyagot őrzött meg. A szerző tehát jó névanyagra támaszkodva tesz sikeres kísérletet a mai (szinkrón) tipológiai és a helynévtörténeti rétegek szembeállítására. A mai állapot kialakulása – ahogy a szerző is megjegyzi –, hosszú társadalmi-történelmi folyamat eredménye, s az egyes nevek, névtípusok igen régen, mások később, azaz más-más történelmi korban kerültek a nevek közé. „Ezek elkülönítését, korszakok szerinti bemutatását és a szinkrón rendszerben elfoglalt helyüknek ... a meghatározását” (l. i. m. 7) tekintette feladatának KÁLNÁSI ÁRPÁD.

Úgy gondolom, hogy a millicentenáriumi éve a legalkalmasabb keret arra, hogy a névtudomány, a nyelvtudomány, az itt és most is előadást vállaló kollégáink: DR. SEBESTYÉN ÁRPÁD egyetemi tanár, DR. TAKÁCS PÉTER, DR. MEZŐ ANDRÁS és DR. DANKÓ IMRE egyetemi tanszékvezetők velünk együtt róják le hálájukat öseink iránt, azok iránt, akik nemcsak hazát találtak számunkra, hanem mindent elkövettek, hogy képességeikhez és lehetőségeikhez mértelen felvirágoztassák, megőrizték és átadják azt a dolgos, küzdeni képes fiatalabb nemzedéknek. A mai nemzedék felelősségét átérezzük, s úgy gondoljuk, a leghasznosabb tett a munka, a kutatás lehet.

NYÍRKOS ISTVÁN

Kálnási Árpád: Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük

Megnevezni a tárgyakat, helyeket, eszméket, az élőlények cselekedeteit, a változásokat, kezdettől fogva lényege az emberi minőségnek. Ezért a nyelv, a szókincs vizsgálata, régtől foglalkoztatja nemcsak a nyelvészeket, hanem a történészeket is. Ma már evidencia, hogy a finnugor nyelvrokonság, az őshazakutatás elképzelhetetlen a nyelvészek közreműködése nélkül. A nyelvészet új terrénuma, a helynévkutatás pedig a társadalom- és gazdaságtörténeti kutatás alapvető forrás-bázisává emelte nyelvkincsünk ezen lokalizálható rétegét. Nagy eszméi, politikai váltások, átrendeződések épp úgy visszaköszönnék a nevek világában, mint az emberi tevékenység gazdasági szférája. Középkori és újkori bányászatunk, a belterjes istállózás általánossá válásáig az állattenyésztésünk jellemzői, a szántó-vető foglalkozás és a kertművelés, a szőlőtermesztés, a kapás- és ipari növények térhódítása, a gyümölcsstermesztés változásai nemcsak

urbáriumokban, földesúri contractusokban, uradalmak gazdasági irataiban, dikális összeírásokban, adólajstromokban rétegződnek történeti forrásbázissá, hanem a mikrotársadalmak, a falusi és mezővárosi, városi közösségek helynévadási szokásaiban is. Az emberi létezés történetének írott és tárgyi emlékei mellé – az elmúlt évtizedek dicséretes bőségű, de mindig nem teljes nyelvészeti gyűjtőmunkája – egyenrangú forrássá emelte a helynevek tárházát. Akkor vált ez a történészek számára evidenciává, amikor a politikai- és hadtörténeti vizsgálódások mellett polgárjogot nyert a helytörténeti kutatás, és a historikusok elé tárult a történelmileg létező ember hétköznapi világa, létért, megélhetésért és megmaradásért folytatott küzdelme.

Be kell vallanunk, hogy először nyelvészeink hívták fel a figyelmet a szavak, nevek világára, mint történeti forrásra, s a történészek csak ezt követően ismerték fel ennek jelentőségét. Bizonyítja ezt a finnugor nyelvrokonság historiográfiája is. Szólnunk kell azonban arról is, hogy a korszerű településtörténeti- és agrártörténeti kutatás már párhuzamosan futott a helynevek fontosságának nyelvészeti hangsúlyozásával, sőt olykor az agrártörténészek türelmetlensége ösztönözte a nyelvészeket újabb- és újabb gyűjtőmunka fáradalmainak vállalására, serkentésére. Kár lenne ebben a körben eltitkolni, hogy Szabó István falu- és agrártörténeti kutatásai is befolyásolták Bárczi Géza professzort, mikor 1963-ban kiadta a „tudósi parancsot”: „Gyűjteni, gyűjteni, gyűjteni! Megragadni a pusztulót, menteni a veszendőt, feltárni a jelent, melyben múlt és jövő ölelkezik”.

Ennek a parancsnak vagy egyéb elvárásnak engedelmeskedett-e KÁLNÁSI ÁRPÁD, JAKAB LÁSZLÓ és SEBESTYÉN ÁRPÁD, amikor négy hajdani közigazgatási egység, négy járás – a fehérgyarmati, nyírbátori, mátészalkai, csengeri – földrajzi neveit összegyűjtötték?! Ne firtassuk.

Történészként inkább örvendezzünk annak, hogy 104 településről 35 372 nevet és névváltozatot mentettek meg az enyészettől, és választott tudományuk belső törvényeit követő feldolgozás és értékelés mellett ezt a gazdag adattárat a történészek számára is nélkülözhetetlen forrásbázissá emelték.

A földrajzi helynevek e gazdag tárházában politika-, had-, ipar-, gazdaság-, település-, vallás- és közigazgatás-történettel foglalkozó szakember egyforma bőséggel talál forrást, kutatni és értelmezni való adatot. Léven azonban a térség egészen az 1960-as évek elejéig-közepéig agrárvidék, leginkább az agrártörténészek figyelmét érdemli meg a négy kötetben publikált anyag, mint ahogyan a négy kötet anyagának és a hozzájuk kapcsolható egyéb gyűjtéseknek (Mező András, Maksai Ferenc, Pesty Frigyes, Mándy István, Kiss Kálmán, Szirmay Antal, Borovszky Samu) a rendszerezésére, tipologizálására és történeti rétegződésére vonatkozó vizsgálatait során Kálnási Árpádnak is leginkább az agrártörténészek eredményeit kellett szem előtt tartania és

hasznosítania. A kölcsönösség leginkább e szférában evidencia. Mielőtt szólnánk a négy járás földrajzi neveinek és a térség agrártörténetének összefüggéseiről, történeti rétegződéséről és jellemzőiről, meg kell említenünk, hogy a „felgyűjtött” térség a változást felgyorsító, a helynevek cseréjét sürgető, gyorsabban polgárosodó vidékeknek mindig a periferiáján volt, tehát archaikusabb állapotot őriznek mind a társadalmi viszonyok, mind a névanyag, mind a gazdálkodás jellemzői, mint a centrum-jellegű tájegységek. Ez a jellemző különösen értékessé teszi az adattárat, de visszatükröződik ez a feldolgozásban is.

Agrártörténeti adalékot, forrást a Kálnási Árpád által tipologizált településnevek épp úgy őriznek, mint a belterületi, méginkább a határrész-, víz- és tanyanevek. Nem függetlenek a létesítménynevek sem az agrártörténeti vonatkozástól. A határrésznevek a gazdálkodás ágazatai, a növénytermesztés, állattartás, kertművelés, szőlő- és gyümölcstermelés jellemzői mellett visszatükrözik a táji adottság kényszere mellett a történelemben cselekvő közösségek találékonyságát, a lokális adottságokat kihasználó ötletgazdagságát épp úgy, mint a természeti feltételeket megváltoztató cselekményeket is.

A Kálnási Árpád és tudós társai által felgyűjtött táj egy erdőben, vízfolyásokban, folyókban, patakokban, tavakban, morotvákban, mocsarakban, homokos lankákban, dombokban gazdag vidék, ahol a megélhetésért és megmaradásért küzdő lakosoknak a 18. századtól gyarapodó népesség okán egyre gyakrabban kellett erdőirtáshoz, a folyók, patakok vizét visszaszorító gátépítéshez folyamodniuk, sőt az Ecsedi láp lecsapolását is megkísérteniük. Mindezek nyoma visszatükröződik a helynévanyagban. A szikes, székes Nyaldosó, Nyalós néven lokalizálható térségek, határrészek is egyre inkább beépültek a paraszti gazdaság rendszerébe. Az állatok szózásában játszottak fontos szerepet, s olykor emberi fogyasztásra szükséges sőt is szolgáltatottak.

Külön vizsgálat tárgyát kell majd képezniük agrártörténészek részéről a kutak, azok megjelenése, kronológiai datálása. 1772-ben ugyanis a Kálnási Árpád által vizsgált térségben a határban és a legelőkön még nem voltak kutak. Ugyanez a helyzet az úrbéres minősítésű helynevekkel. Ezek szinte bizonyíthatóan a Mária Terézia féle úrbérrendezést követő határregulációk alkalmával keletkeztek. A vizsgált térségben ez a folyamat az 1830-as évektől gyorsul fel, s az 1850-es években kényszerűséggé válik, hogy polgárjogot nyerjen a telekkönyvezhető szabadrendelkezésű magántulajdon.

Itt meg kell állnunk egy szóra. Jövendő helynévgyűjtőknek, helynévi anyagot értékelő, vizsgáló nyelvészeknek is érdemes megfontolni: nem lenne-e célszerű a korszakhatárok megállapításánál az 1848–1849-es cezúrát bevezetni. Ha már a „pusztásodás és a betelepítések kora” olyan jellemzőket tükröz, hogy joggal kezelhető külön periódusként, a falusi társadalom számára még két

ennyire fontos cezúra húzható meg. Egyik a Mária Terézia-féle úrbérrendezés, a másik a jobbágyvilágot felszámoló 1848-as törvényhozás. Igaz, hogy a helynévadásban ezek az események csak késve tükröződnek, de mindkettő olyan változást indukál, amelyik helynévadási változásokban is új minőséget, új jellemzőt eredményez.

A Mária Terézia-féle úrbérrendezést követő határregulációk választják külön a nemesi jogon és jobbágyi használattal usuált földeket. Új utak rajzolódnak a térképre, új nevek tűnnek fel. Megszaporodnak az erdő, legelő, rét-tilalmasak, alábbhagy a földesúri paternalizmus névadásban is tükröződő társadalmi szemlélet hagyománya. És mindezek szerencsére térképi ábrázolásban is nyomon követhetők. A Magyarországon II. József idején elkészült első katonai felmérés, és az 1850-es évek derekán végzett második katonai térképezés szinte kínálja nyelvészek és történészek számára a változások pontos lokalizálását.

Ugyanez a helyzet az 1850-es éveket követően. Az 1880–1890-es évek harmadik katonai térképezés szelvényei már a XIX. század második felének vízrendezési, vasút- és közútépítési eredményeit is tartalmazzák. Felhasználásuk – akárha hasonlítás, összevetés okán is – feltétlenül indokolt lenne.

Még egy történeti forrás-típus helynévkutatásban felhasználható fontosságára hívnám fel a figyelmet. A Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor az összeíró biztosok minden település lakóit megvallatták, egységes, kilenc kérdőpontba sűrített szempontok alapján. A kérdésekre adott válaszokból egy-egy településnek a megvallatáskori szociológiai, szociográfiai képe tárul elénk. Különösen a vallomásokhoz csatolt contractusok, urbáriumok, méginkább az ekkor felhívott úrbéri perek vizsgálati jegyzőkönyvei őriznek meglepően sok földrajzi helynevet.

A helynevek funkcióját magyarázó falusi életmódról, jobbágyi létről őriznek ezek a források olyan adatokat, melyek nagy biztonsággal megkönnyítik a nyelvész dolgát, méginkább a helynevek datálásának kérdésében nyújtanak fontos támpontokat. A vizsgált térség minden településéről hozzáférhetők ezek a források. Természetesen szerencsés, ha e kérdésben történész és nyelvész szorosan együttműködik.

Óhajként megfogalmazott állításom erősítésére hagy idézzek most egy példát: A *Gyűjtő* ma is élő határnév *Fehérgyarmat*, *Kisar*, *Nagyar*, *Nábrád* és *Penyige* határában. Kálnási Árpád adatközlői Fehérgyarmaton úgy tudták, hogy *Kisar* határában van. A nábrádiak a Vörösrét részeként emlegették. A kisariak szerint a *Szamos*, *Tisza* és *Túr* vize áradáskor itt gyűlt össze, innen a határrész neve. A nagyariak szerint *Kisar* határában egy „nagy kiterjedésű dűlő”, mely átnyúlik hozzájuk is. Penyigén úgy tudták, hogy „minden áradatot összegyűjt”, s „átnyúlik a nagyari és kisari határba”.

Az öt község lakóinak emlékezete apró mozzanatokot őrzött meg a hajdankor valóságából, melyhez mindmáig Szirmay Antal férközött legközelebb, aki tudta, hogy Fehérgyarmat „határa között helyeztetik Gyűjtő nevezetű hely, melly Nábrád, Nagy- Kis-Ár és Penyige helységekkel közös, és tágas legelő mezőt szolgáltat a' barmoknak”.

Szirmay Antal állítása mindenben harmonizál azokkal a paraszti vallomásokkal, amelyeket a Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor a Szatmár megyei összeírók jegyeztek fel az említett öt község jobbágy és zsellér lakóinak a szájából. 1772 április - májusában még mind az öt település lakói vallották, hogy a *Szamos*, *Túr* és a *Tisza* áradásai járta hatalmas kiterjedésű mezőt az öt község minden rangú és rendű lakói közösen és szabadon usuálják. A *Gyűjtő*-n bárki szabadon kaszálhatott, barmait szabadon ráhajthatta, három erdőt is magába foglalt a terület, amelyeket ugyancsak szabadon „élhettek” a lakosok, az erdők nagy kárára. Folytathatnánk tovább a határrész történetét, az ahhoz kapcsolódó *Szatmár* és *Szabolcs* megyei falvak viszályát, de ahhoz, hogy az említett történeti források nyelvészeti értékeire felhívjuk a figyelmet, talán ennyi is elegendő.

Azért mertem mindezeket a szempontokat felvetni, mert Kálnási Árpád munkájában visszatükröződnek ezek a kérdések, vagy a megoldás szintjén, vagy a bizonytalanságot rögzítő kitételként. Ugyancsak egyetlen példát említenék itt is bizonyoságul.

A víznevek esetében maga hivatkozik a periodizációval kapcsolatban az 1850-es évekre, mint cezúrára. Nagyon igaza van. Az országgyűlésen megnyilatkozó politikai akarat az 1850-es évekre hozza létre azokat a történelmi intézményeket, amelyek a nagy vízrendezési munkálatokkal, folyószabályozásokkal plasztikusan kirajzolódó hatást gyakoroltak a víznevekre. Találóan építette be ezt a tényt a munkájába. Érdemes megfontolás tárgyává tenni, hogy a földtulajdonlás minőségi megváltozása, a határregulációk mérnöki munkálatai nem tükröződnek-e épp így vissza a határrészek névadásában?!

Még egy, az agrártörténészek előtt is bizonytalanságot tükröző szempontra utalnék. Kálnási Árpád – nyelvészként nem is tehet mást – átveszi az agrártörténészek azon leegyszerűsítő általánosítását, mely szerint a nyomásos gazdálkodás során a határ szűkössége szorította ki a két nyomás helyett a három nyomás elterjedését. Az én vizsgálódásaim során ennek ellentmondó tények segítségével találkoztam a szabolcsi Rétközben, a Bodroghözben és a Hegyalján, de számos szatmári és beregi térségben is. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés kor kivett paraszti vallomások szerint a néven nevezett három régióban ott divatozik a két nyomásos határhasználati típus, ahol egyértelműen hangsúlyozzák a lakosok a határuk „szűkös voltát”, de nemcsak hangsúlyozzák,

hanem sok helyen a falu közössége robotért, pénzért, természetben fizetendő járulékért szomszédos vagy távolabbi települések határain bérelnek maguknak szántóföldet több-kevesebb rendszerességgel. A két nyomásos határhasználatnak okai közé kell sorolnunk a szokás ereje mellett az állattenyésztés fontosságát is. Ahol trágyanyerés okán – Tokaj-Hegyalja – fontos az állattartás, vagy a legelő és rét szükségége – Bodrogek, Rétköz – okozta térhiány volt, egyformán kényszerűséggént jelentkezett a két nyomás megőrzése egészen a határregulációk és a vízszabályozási munkálatok befejezéséig.

A történészek és nyelvészek vizsgálati szempontjai olykor szükségszerűen másak lehetnek egy-egy táj nyelvészeti, névadási és múltbeli jellemzőinek vizsgálatakor. Egyben azonban közös a szándékuk és a fáradozásuk: minél mélyebben, behatóbban és részletesebben megismerni múltunkat. E téren pedig ezúttal köszönet illeti Kálnási Árpádot és gyűjtőtársait azért a hallatlanul gazdag forrásbázisért, amelyet a négy járás múltjának jobb megismeréséhez szolgáltatott, s köszönet illeti a szintetizáló igényű rendszerezésért Kálnási Árpád nyelvészt. Az öt könyv együtt olyan teljesítmény, amelyet e térség történetét, múltját kutató történészek sem mellőzhetnek a jövőben. Az ember ugyanis, amikor cselekszik, szánt és vet, halászik, állatot terel vagy fogatol, vadászik, csikot fog, nádat vág, gyékényt sző, káposztát palántol, diót ver vagy gyümölcsöt szed, árkot ás vagy gátat emel, erdőt írt, vagy vesszőt gyűjt kosár, kas vagy kerítés-fonás okán, nevet ad, s e nevekben benne él maga is cselekvéseivel, álmaival, kudarcaival, közösségével. Ezt hozta számunkra plasztikusan megrajzolható emberközelségbe Kálnási Árpád.

TAKÁCS PÉTER

Régi utcanévek Szatmárban és másutt

Kálnási Árpád mint elhivatott névtanosi a szatmári helynévtípusok vizsgálatában kellő figyelemben részesíti a történeti és a mai utcanéveket egyaránt. Azokhoz csatlakozik tehát, akik az önelvű névtan követelményeinek megfelelően a vizsgálatban nem csupán eszköznek, hanem célnak tekintik a névanyagot. A névtan számára ugyanis bőségesen van mondanivalója a tegnapi keletkezett hivatalos utcanévnek, ugyanúgy, mint a természetes névadás több száz éve létrehozott produktumának, például egy településnévnek. Csak ezek a